

СТАТУС РУСЬКОЇ (УКРАЇНСЬКОЇ) МОВИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВОВИХ ДОКУМЕНТІВ XIV–XVII СТ.

Ірина Фаріон. Статус руської (української) мови крізь призму правових документів XIV–XVII ст.

Розвідка присвячена статусові руської (української) мови крізь призму правових документів XIV–XVII ст. Увагу зосереджено на соціолінгвістичному та когнітивному аспекті правових документів як кульмінаційному вияві мовної свідомості того часу. Розкрито низку основних напрямів реєстрації руської мови у суспільстві, що промовисто спростовує політичні стереотипи про начебто відсутність на ту пору сформованої мовно-етнічної свідомості наших великих предків.

Ключові слова: руська (українська) мова, мовна свідомість, мовно-етнічна ідентичність, лінгво-правовий і лінгво-теоретичний лінгвосоціум.

Ірина Фаріон. Статус „русской мовы” (староукраинского языка) сквозь призму правовых документов XIV–XVII вв.

Исследование посвящено статусу „русской мовы” (староукраинского языка) в контексте юридических документов XIV–XVII ст. Внимание сосредоточено на социолингвистическом и когнитивном аспектах юридических документов как кульминационной точки языкового сознания того времени. Исследуется ряд основных направлений восприятия украинского языка в обществе, что убедительно опровергает политические стереотипы якобы об отсутствии в то время сформированного этноязыкового сознания наших великих предков.

Ключевые слова: „руска мова” (староукраинский язык), языковое сознание, языковая идентичность, этническая идентичность, лингво-юридический и лингво-теоретический лингвосоциум.

Iryna Farion. Status of the „Ruska Mova” (Old Ukrainian Language) through the Prism of Legal Documents of 14–17 Centuries.

The research is dedicated to the status of the Rus (Ukrainian) language through the prism of legal documents of 14–17 centuries. Attention is focused on the socio-lingual and cognitive aspects of legal documents as culminating manifestation of language consciousness of that time. A range of main tendencies of the Rus language reception in the society is analyzed, that brightly disproves political stereotypes about some absence of our ancestors' formed language ethnic consciousness at that time.

Key words: the Rus (Ukrainian) language, language consciousness, language and ethnic identity, lingual legal and lingual theoretical lingo-society.

Предметом дослідження пропонуваної розвідки є соціолінгвістичний контекст статусу руської мови⁹ в діяхронії (XIV–XVII ст.) крізь призму мовної свідомості провідних шляхетсько-урядових середовищ. Пізнання минулого – це не лише один зі способів об'єктивної оцінки теперішніх соціолінгвістичних явищ, але і наукове моделювання майбутнього. Такий історичний аналіз потребує зміни стереотипів у трактуванні мови як засобу комунікації з переміщенням її у площину фундаментальної передумови існування етносу, нації і самостійної держави. Отож обґрунтування актуальності обраної проблеми має подвійне значення: по-перше, це діяхронний аналіз не лише **мовно-суспільних**, але і **мовно-філософських**, **мовно-психологічних**, **мовно-етнічних залежностей**; по-друге, це пізнання **політичної природи мови як чинника самої влади**, що в Україні через її колоніальний статус тривалий час цією мовою і була заступлена.

Обраний період – це пучок причиново-наслідкових залежностей у поступі **книжної української мови**, яку тоді називали **руська**, або **проста мова**, на протигагу до суворої багатомовної ієрархічності доби Середньовіччя і наполегливий, логічний шлях розхитування тієї ієрархії в добу Ренесансу, Реформації, Контрреформації та Бароко. Саме той період є фокусом народження Нового часу (феномен друкарства народними мовами; прорив руської мови до релігійної царини; входження руської мови до драматургії, поезії, прози; лексикографічне та граматичне опрацювання мови; протестантські течії з народномовними пріоритетами тощо), відтак яскравої дії непримиренних мовно-ідеологічних суперечностей (відсутність власної державності; другий церковнослов'янський вплив, церковно-суспільна ієрархічність мовного престижу; **панівна релігійна, а не мовно-етнічна ідентичність**; перевага духовної, а не світської

⁹ У тексті дослідження оперуватимемо термінами *руська мова*, *проста мова* як найчастіше уживаними на ту пору, розуміючи під ними *книжну українську мову*, що постала на основі книжної давньоруської мови часів Русі XI–XIII ст. Народна мова як діалектна стихія того часу не є об'єктом нашого дослідження, проте саме вона стане наступницею аналізованого мовного коду і найбільшою мірою виявить себе в „Енеїді” Івана Котляревського.

літератури), а також унікального синтезу мовно-онтологічних різноманітностей (виникнення „латинської Руси”; різномовність світських жанрів; створення „польсько-слов’яно-латинської” колегії; незбіжність мовної та етнічної ідентичностей тощо).

У цій стислій студії зосередимося на соціолінгвістичному та когнітивному аспекті правових документів XIV–XVII ст. як кульмінаційному вияві мовної свідомості того часу. Цей аналіз засвідчив кілька основних напрямів рецепції руської мови в суспільстві, що їх і розглянемо за порядком:

1. трактування *слова* як креативно-знакової одиниці та одного з центрів правових відносин;
2. створення суспільно-демографічної бази функціонування руської мови у контексті опозиції *свій – чужий*;
3. правові приписи суспільного статусу руської мови;
4. визначення мотиваційних складників боротьби за статус руської мови;
5. зміна мови Литовського Статуту як зміна влади;
6. позамовні чинники боротьби за руську мову та мотиви відступництва;
7. лінгвістично-правовий і лінгвістично-теоретичний лінгвосоціум гетьманських канцелярій.

Своєрідність дії тих напрямів зумовлена постійною зміною суспільно-політичних умов буття українців-русинів, починаючи від розвитку та утвердження руської мови як державної у складі Великого князівства Литовського (далі ВКЛ), відтак поступового її усунення з усіх суспільних сфер після Люблинської унії 1569 року – спілки двох народів (польського та литовського) – і врешті, офіційного утвердження винятково польської мови, відповідно до рішення варшавського сейму 1696 року про те, що „*писар повинен по-польськи, а не по-руськи писати*”. Антрактом у тій історії знищення руської мови як руського етносу і тимчасово втіленої Козацької Держави як Війська Запорозького можна вважати добу існування гетьманських канцелярій, активно чинних від часів Хмельниччини і вигаслих із діяльністю Мазепи–Орлика, як і поступово, впродовж XVIII ст., вигасатиме основний продукт кінця XVI ст. – першої чверті XVII ст. *проста руська мова* – синтез контрверсійних реформаційних бажань і тиску ретроградних церковнослов’янських традицій.

1. Трактування слова як креативно-знакової одиниці та одного з центрів правових відносин. Зазначене трактування впливає з першої правової пам’ятки аналізованої доби – Вислицького Статуту 1347 року. Об’єктом юридичних статей є лайлива лексика і покара за неї зі словами-концептами тодішньої правосвідомості „*сромота*” („ганьба”, „безчестя”), „*лаянь*”, „*лаяти*” („ганьбити”) і фразема „*солгалъ, яко песь*”, вимова якої у суді була символічною процедурою очищення кривдника. Ще глибше розвинуто цю проблематику в Литовських Статутах 1529, 1566 і 1588 років. Зокрема, Статут 1529 року в п’ятьох статтях акцентує на соціально-правовій та психологічній значущості слова, розглядаючи його не лише як засіб наклепу, але і як лайку, що передбачає обов’язкове покарання. Серед конотативних слів-концептів „*заочное поведанье*” („обмова”), „*соромота*” („ганьба”, „безчестя”, „безсоромність”), „*ганити*”, „*наганених*” („ганити”, „гудити”, „лаяти”, „сварити”), „*брехал якъ песь*” („брехня”).

Суспільно-психологічний аспект слововживання у контексті негативної конотації у Статуті 1566 року виписано у двічі більшій кількості артикулів порівняно зі Статутом 1529 року: у чотирьох розділах і десятих артикулах зазвичай першорядного значення, що стосуються влади Господаря, шляхти та поведінки у судах. Серед конотативних лексем-концептів „*заочное поведанье*”, „*обмовенье*” („обмова”), „*ображение*”, „*доткливых ку почитивости*” („образа”), „*примовка*” („наклеп”), „*брехал якъ песь*” („брехня”), „*ганити*”, „*наганених*” („ганити”, „гудити”, „лаяти”, „сварити”). Окремі артикули Статуту 1588 року мають промовисті назви: „*О потварцох*” (арт. 105-й) і „*Хто бы кого перед правом словом або рукою сягнул, пхнул або ранил, або забил*” (арт. 62-й). Дію слова ототожнено з фізичним ударом, штовханиною, пораненням і навіть убивством, що спостерігаємо у Вислицькому Статуті. В артикулі „*О потварцох*” („*Про наклепників*”) ідеться про донесення до суду через неправдіві, зловмисні, наклепницькі слова [Ст. 1588, кн. 1, т. III, с. 510–511]. Виписано також проблему вживання образливої, брехливої та наклепницької лексики та визначено за це характер покарання [Ст. 1588, кн. 1, т. III, с. 360]. Окремі артикули (р. III-й, арт. 21-й, 22-й, 23-й) стосуються словесного ославлення шляхтичів [Ст. 1588, кн. 1, т. III, с. 408–409] та словесного наклепу [Ст. 1588, кн. 1, т. III, с. 410–411]. Характерно, що на вживанні лихослів’я і покари за це акцентує Гадяцька угода 1658 року: „*В чому, коли б трапилася оказія для збереження лихослів’я, пильно має бути чинена інквізиція з обох боків*”

[УУГ, с. 42]. Нема сумніву, що правова констатація покари за лайливі слова та брехню впливали зі сповідування нашими предками християнських цінностей як основи їхнього світогляду.

2. Створення суспільно-демографічної бази функціонування руської мови у контексті опозиції *свій – чужий*. Стратегічно визначальним приписом Статуту 1529 року є заборона чужинцям продавати земельні наділи, замки і міста, а також присвоювати звання і чини (р. 3-й, стаття 3-я) [Ст. 1529, с. 78, 223], що, певною мірою, забезпечувало демографічну руськомовну основу, безсумнівно захитану в Галичині внаслідок Єдлинського привілею 1430 року. Цей стратегічно важливий у мовно-етнічному і політичному плані артикул дублює Статут 1566 року (артикул 9-й розділу III-го). У разі порушення цього припису людина чужого народу втратила б свою маєтність на користь ВКЛ [Ст. 1566, с. 76, 281]. На теренах Галичини показовим щодо цієї проблематики був привілей 1572 року короля Сигізмунда Августа про рівне з поляками призначення українців на різні уряди [ПНГ, с. 50].

Новий Статут 1588 року також повторює статті попередніх статутів (р. III-й, арт. 12-й), що в нових умовах Речі Посполитої переставало бути основним чинником стримування польської колонізації, а отже, збереження суспільно-демографічної основи руської мови. Поряд із тим у Статуті 1588 року зафіксовано припис про обов'язкове місцеве походження писарів зі знанням руської мови. Наголос на місцевій осілості був важливою суспільною основою не лише поширення та утвердження руської мови, але і фіксації її у власне діалектних варіантах, чого, природно, не міг уникнути жоден писар.

3. Правові приписи суспільного статусу руської мови. Соціолінгвістична особливість Статуту 1566 року – окремий припис про руську мову у четвертому розділі „*О судьях и о судех*” в артикулі першому „*О выбиранью судей в повете*”: „*А писар земский мает по Руску литерами и словы Рускими вси листы и позвы писати, а не иным языком и словы, и так мает писар присегати*” [Ст. 1566, с. 90–91]. Повторено цей припис і в Статуті 1588 року [Ст. 1588, кн. 1, т. III, с. 430]. У соціолінгвістичному контексті особливо важливими є нові статті „*О возном, которого по латине зовуть енерал*” (арт. 104-й) і „*О установенью через воевод, старост судовых, врядников их судовых кгородских и о довоженью з ними справедливости*” (арт. 37-й). У першій із них ідеться про впроваджену в кожному воєводстві та повіті посаду *возного* як судового виконавця з обов'язковими двома умовами: знати руську мову та бути уродженцем ВКЛ, осілому в цьому повіті [Ст. 1588, кн. 1, т. III, с. 510].

У другій статті йдеться про посаду намісника старости, або підстаросту, суддю замкового, а також писаря зі знанням руського письма, місцевого уродження (у тому ж повіті осілих і мешканців цього панства), порядних, добросесних людей, тямущих у праві і шляхтичів [Ст. 1588, кн. 1, т. III, с. 461]. Своєрідність Статуту 1588 року передусім у створенні його в нових, загрозливих для українців політичних умовах існування Речі Посполитої. Однак він не лише зберіг припис про руську мову у судовій практиці, але юридично розширив її на інші урядові сфери через запровадження посади *возного* з обов'язковим знанням руської мови та посади *писаря* місцевого уродження.

4. Визначення мотиваційних складників боротьби за статус руської мови. Відразу за рік після Люблинської унії спостерігаємо за парадом петицій до короля від київської (1570 р.), брацлавської, волинської шляхти та луцького сеймика (1577 р.) з вимогою використовувати руську мову та письмо в урядовій документації. Їхня мотивація зводиться не лише до банального комунікаційного аспекту – нерозуміння польського письма (латиниці) та самої польської мови через, наприклад, відсутність польських шкіл, – а, *по-перше*, до юридичного боку проблеми, позаяк польська мова у справочинстві суперечить унійним домовленостям 1569 року; *по-друге*, споконвічним руським правам та вольностям („...то ся намъ д.:еть надъ право и вольности наши...” [ДБВ, с. 202]); *по-третьє*, наголошено на екзистенційності порушеної проблеми, висловленої у засадничому понятті національного самоусвідомлення „*своего прирооженого руского языка*”. Виписано і четверту обставину внутрішньомовного характеру, а саме перші зауваги щодо „*політичної*” культури мовлення, зокрема захисту руської мови від забруднення її латинізмами (петиція київського сеймика 1577 року та вимоги про власний руський трибунал у 1589–1590 роках), що було наскрізною ознакою макаронічності польської мови того часу. Водночас – це політичне віддалення від латинської мови як символу католицького і польського світу. Наслідком тієї боротьби за свою мовно-етнічну окремість стало створення інституту Руської метрики (29 книг) – окремої

групи актових книг коронної канцелярії для українських земель за 1569–1673 роки, що впродовж століття стала кардіограмою буття руської мови в офіційній царині: від її всеохопного функціонування у другій половині XVI ст. і стрімкого спаду у 20–40-х роках XVII ст.

5. Зміна мови Литовського Статуту як зміна влади. Найяскравішим виявом відступу руської мови зі справочинства став вихід Литовського Статуту у 1614, 1619, 1648 роках польською мовою. Зміна мови основного юридичного документа країни яскраво засвідчила кардинальну зміну влади. Втрата литовцями й українцями колишніх політичних позицій призвела до повної неможливості отримати дозвіл на повторне руське видання, незважаючи на жодні клопотання, зокрема вимоги на сеймах 1633 і 1635 років. Врешті, право видавати Статут отримав орден єзуїтів, випустивши його 1693 року зі сформульованим неправдивим твердженням, що Статут спочатку надрукований польською мовою, а вже потім перекладений руською [Ст. 1588, кн. 1, т. III, с. 11]. Мовна історія видання Статуту впродовж майже двох століть (русською мовою від 1529 – 1566 – 1588 до видань польською мовою в 1614 – 1619 – 1648 – 1693) і врешті зосередження його не у світських, а в релігійно-ортодоксальних єзуїтських руках – це символічна історія руської державності, а відтак втрата її у всіх смислах: правовому (рештків питомої юридичної основи), політичному (рештків державної суб'єктності), ідеологічно-релігійному (наступ на віросповідання, мову, освіту та культуру).

6. Позамовні чинники боротьби за руську мову та мотиви відступництва. Із початком XVII ст. у подальших петиціях шляхти (1605–1606 рр., волинського сейму 1627 року, київського 1630 року, вишеньського сеймику 1632, 1638 років) спостережено підкреслену стурбованість інститутом руського писаря у Коронній канцелярії, на якого покладено було відповідальність провадити документи руською мовою, що за умов відвертого колонізаційного курсу Речі Посполитої стало нереальним. На тлі повного згортання інституту Руської метрики, зокрема у 1652–1673 роках, логічним стало відступницьке клопотання волинського сеймика 1645–1646 рр., який, зважаючи на практичні труднощі, пов'язані з обігом руського документа в судах та інших установах Корони, доручив своїм послам клопотатися на сеймі про дозвіл робити офіційні витяги з місцевих книг у перекладі польською. Інакше кажучи, сеймик вимагав узаконити панування польської мови у державній сфері. Сейм на таку пропозицію погодився відразу, і в Конституції 1647 року оголошено: руська мова перестає бути конче необхідною, коли робиться випис із давніх книг Волинського, Київського та Брацлавського воєводств. Так питома шляхта офіційно власноруч відсторонила руську мову з урядової царини. Диктат зовнішніх колонізаційних обставин забезпечив внутрішню поразку волинської шляхти, звівши нанівець, зокрема, її намагання сімдесятилітньої давнини дотримуватися „*прав та вольностей*”. Звідси очевидним є той факт, що шляхетське покоління, виплекане в Речі Посполитій, внутрішньо було вже глибоко засимільоване.

7. Лінгво-правовий і лінгво-теоретичний лінгвосоціум гетьманських канцелярій. Виникнення гетьманських канцелярій у вирі національно-визвольних змагань під проводом Богдана Хмельницького та його наступників стало неминучим способом затримання руської мови в урядовій царині, а також виявило місце руської мови у свідомості тодішнього політичного проводу. Щоб з'ясувати характер мовно-суспільних, мовно-етнічних та мовно-національних процесів у глибині українського гетьманського проводу, використовуємо запроваджений термін *лінгвосоціум*. Це зовнішній вибір мови справочинства і внутрішня мотивація її використання (разом із мовною свідомістю) як стратегії національного самопізнання та світу. Інакше – вибір мови – це вибір інструмента створення нації, держави, спільноти. Без цього інструмента цілісність зазначених понять неможлива. Лінгвосоціум гетьманських канцелярій має два виміри: **лінгво-правовий** та **лінгво-теоретичний**.

Лінгво-правовий вимір виявлений у таких основних напрямках:

- руська мова як основна мова провадження справочинства на тлі полілінгвізму самих гетьманів;
- правові приписи використання руської мови у внутрішніх та міждержавних угодах;
- опосередковане визначення суспільно-демографічної основи функціонування руської мови.

Лінгво-теоретичний вимір передбачає такі напрями:

- творення і використання знакової термінології як мовного оформлення нових суспільно-політичних (зокрема міждержавних) взаємин;
- основи мовного теоретизування(чи рефлексій) як свідчення рівня мовної свідомості та її впливу на процеси націєтворення.

Розглянемо детальніше напрями лінгво-правового виміру.

А) Руська мова як основна мова провадження справочинства на тлі полілінгвізму самих гетьманів. Показовою щодо мови справочинства є канцелярія Богдана Хмельницького, де із 475-х документів – 172 українською мовою. Сам гетьман володів латинською, німецькою, французькою, польською, турецькою і татарською мовами. Канцелярія Івана Виговського, блискучого знавця латинської та польської мов, налічує близько 60-х документів, більшість із яких написано руською мовою, хоч, звісно, далеко не всі оригінали дійшли до нашого часу. Три з них написано латинською мовою, два – польською, серед яких знаменитий Гадяцький трактат [УУГ, с. 33–39]. Канцелярія Петра Дорошенка, також знавця польської, латинської та турецької мов, – це понад 50 документів, абсолютна більшість із яких руськомовна, попри те, що знамениті Корсунські статті 1669 року дійшли до нас у російськомовному варіанті [УУГ, с. 379–383].

На відміну від відносно широкої польськомовної канцелярії Богдана Хмельницького, серед документації гетьмана Івана Мазепи лише два листи польською мовою [УМ II, с. 332–333, 354–355] і один латинською – до іноземних володарів про причини розриву з Москвою (1658 р.) [УМ II, с. 429–435]. Водночас саме Мазепа, як ніхто інший, творив поезію рідною, руською мовою. Одна з них – „Дума”. Цю поезію, як і листи Мазепи до Мотрі – поезію в прозі, – з огляду на їхній лексичний склад, морфолого-граматичні параметри і пісенну ритмомелодію, сповна можна вважати предтечами нової української мови на народній основі. Понад те, саме Мазепа є найбільшим поліглотом серед усього тодішнього українського політикуму: досконало знав італійську, французьку, голландську і татарську мови, вільно володів польською, російською, латиною та німецькою.

Не поступався йому хіба його знаменитий наступник Пилип Орлик: володів польською, латинською, німецькою, французькою, російською, давньогрецькою мовами. Попри багатомовність літературної творчості гетьмана, основний юридичний документ 1710 року, як підсумок українського права від часів „Руської правди”, написано руською та латинською мовами. Руська версія, попри її високий рівень полонізації в окремих фрагментах (унаслідок панування польської мови у всіх царинах буття), призначена не лише для якнайширшого вжитку (на відміну від латини), а безумовно засвідчує українську тожсамість, її старожитні права та вольності і є аксіоматичним виявом написання юридичних документів мовою корінної нації, починаючи від Вислицького Статуту (1347 р.) і закінчуючи трьома Литовськими Статутами (1529, 1566, 1588 рр.).

Б) Правові приписи використання руської мови у внутрішніх та міждержавних угодах. Боротьба за офіційні державні права руської (української) мови – це найвищий ідеологічний рівень національної свідомості [3, с. 73], про що промовисто свідчать зазначені нижче мовні приписи переважно у визначальних міждержавних угодах. Суспільний статус руської мови за Богдана Хмельницького підкреслено обумовлений у **Зборівському трактаті** (1649 р., п. 9), де польській владі вкотре пригадано, що документацію слід провадити щодо русинів „**руським письмом...**” [УСДП XVII, с. 231]. Загальновідомі **Переяславські статті** (1654 р.), оригіналів яких не віднайдено, не містять окремо порушеного мовного питання, проте наголошують на „*підтвердженні прав та вольностей*” як засадничих термінах тодішньої правосвідомості [ДХ, с. 323; УСПД XVII, с. 262–263].

Вперше у **Гадяцькій угоді** (1658 р.) за гетьмана Івана Виговського терени стародавньої Русі ототожнено не лише з грецькою вірою, а й з мовою руського народу („*поки язикъ народу Руского засягаєть...*” [Ак. ЮЗР 1871, ч. I, т. IV, с. 142; УУГ, с. 48–49]), що не збігається з державними кордонами, однак становить об’єктивну етнічну реальність. Мова і релігія подані як тотожні явища. Поширення цієї віри та мови, відповідно до трактату, має охопити всі царини життя так само, як цього вільно та публічно заживає римська віра. Саме в другому розділі трактату, що містив постанови про внутрішній устрій Руського князівства, йшлося і про судочинство руською мовою [УУГ, с. 26].

Ту саму статтю пропонує гетьман Петро Дорошенко 1670 року в Острозі на переговорній комісії з королівськими комісарами [УУГ, с. 383]. Характерний також 11-й пункт його **Корсунських статей** (1669 р.) із вимогою до турецького султана подавати грамоти через посланців „*или по руску, или по гречечку*”, а також відправляти послів до Русі, що володіли б „*рускимъ діалектомъ*” [УУГ, с. 381]. Його руськомовна інструкція послам на елекційний та коронаційний варшавський сейм 1669 року вимагає знову (після ліквідаційної ухвали 1647 року)

запровадити **руську мову в королівських та литовських канцеляріях та відновити право подання на сейм інструкцій руською мовою** [4, с. 208].

В) Опосередковане визначення суспільно-демографічної основи функціонування руської мови. У **Зборівському трактаті** (1649 р.) за Богдана Хмельницького обумовлено в 9-у пункті, аби „...уряди й достоїнності шляхти мають віддаватися шляхті віри руської” [УСПД XVII, с. 231]. У Переяславських статтях наголошено на обранні урядників „із наших людей”, проте без зазначення релігійного чинника [ДХ, с. 323; УСПД XVII, с. 262–263], що закономірно забезпечувало суспільну основу утвердження руської мови. **Гадяцька угода** (1658 р.) також передбачала традиційну соціальну основу для розвитку руської мови: „**Въ рускихъ воеводствахъ учредить печатари, маршалки и подскарбии, уряды сіи будутъ раздаваться только русскимъ**” [УУГ, с. 47], не забуваючи про ліберальні освітні умови, щоправда, без зазначеного викладання у них руської мови: „**Русскимъ им. :ть свою Академію, метрики, канцеляріи и типографіи, гд. : бы, кром. : польскихъ, были русские учителя**” [УУГ, с. 46].

У другій половині XVII ст. формується московський позамовний чинник суттєвого впливу на зміну суспільно-демографічної основи побутування руської мови, зокрема, через розташування військових залог, призначення духовних ставлеників московським митрополитом та етнічного злиття через мішані шлюби. Укладений договір гетьмана Івана Брюховецького з Московією 22 жовтня 1665 року передбачав перебування численної військової залоги московитів, розквартированої у найбільших містах Лівобережжя (Переяславі, Каневі, Чернігові, Ніжині, Полтаві, Кременчуці та ін.) і в Києві: „По указу великого государя [...] в город. :х при воеводахъ им. :еть быти ратныхъ людей...” (п. 5-й) та „Чтобъ въ Кіевъ на митрополию, по указу государскому, рускій святитель съ Москвы посланный былъ [...], что митрополиту Кіевскому бытии подъ послушаніемъ свят. :йшаго патриарха Московскаго...” (п. 4-й) [УУГ, с. 270]. Відтак до України прибувають із Москви чиновники, збирачі податків, купці та ін., що неминуче впливає на соціальну основу функціонування руської мови. Поглиблено цю лінію у Коломацьких статтях (ст. 19) 1687 року, укладених за складних воєнних умов гетьманом Іваном Мазепою з Московським царством. Ідеться не лише про запровадження змішаних шлюбів між народом „малоросійскимъ” і „великоросійскимъ”, а про констатацію створення єдиної „самодержавной держави” з одним народом спільної християнської віри [УМ I, с. 60]. Вперше за всю складну історію міждержавних та внутрішньодержавних взаємин руський народ у правовому контексті позбавлено власної окремішності.

Лінгво-теоретичний вияв реалізовано у низці напрямів.

А) Творення і використання знакової термінології як мовного оформлення нових суспільно-політичних (зокрема міждержавних) взаємин.

Чи не найпоказовіша у цьому контексті політична діяльність Богдана Хмельницького, стимульована його взаєминами з Московським царством. Вживана ним термінологія, на зразок „подданіе”, „под високу руку”, мала різне тлумачення в Україні та Московському царстві: і „подданіе”, і „под руку” неминуче за московськими поняттями означали інкорпорування у її деспотичний організм. Таким способом вербально-термінологічне міжкультурне непорозуміння призводило до фатальних політичних наслідків для України.

Попри традиційне вживання хороніма *Русь* чи *Русія* („...сие Малые Руси нашия...”, „i Rusi Rusi wojować...” [ДХ, с. 268, 251], у документації гетьмана спостерігаємо зрідка вживання апелювати та переважно вже хороніма *Україна* (близько 30 разів) з прийменниками *на* та *в*: „когда придем в Украину”, „прежде на Украине живал” [ДХ, с. 395]. Вжито цей хоронім і в польськомовних документах: „...pan bóg potógł Ukrainy swey ruskiej zajachać...”, „z wojskami ku Ukrainie poszlichty...” [ДХ, с. 465, 464].

З легкої руки Богдана Хмельницького пішли у світ терміни *малоросійський*, *малоросіяни* [Ак. ЗР 1853, т. V, с. 78–80], що згодом, наприкінці XVII – впродовж XVIII ст., поширилися на політичну сферу, а відтак лягли в основу поняття „малоросійської ідеї” як пристосування України до Московії, перші прояви чого засвідчено у промосковських київських духовних колах, зокрема, у часи Богдана Хмельницького. Практику парного використання номена *Україна* вже як хороніма та етноатрибутива *Малоросійський* і хороніма *Мала Росія* спостережено у справочинстві його сина Юрія Хмельницького від 1677 року: „...общей нашей Малоросійской Украины Войска Запорожского жителемъ”, „...нашей Малой Росіи Украиной Войска Запорожского” [УУГ, с. 16, 184–188].

Богдан Хмельницький відіграв також вирішальну роль у запровадженні грецького варіанта терміна *Росія* до титулу московського царя (1650 р.): „...*Божею милостью великому господару царю і великому князю Алексію Михайловичу всея Росії самодержци*” [ВУР II, с. 464]. Тим часом в усіх листах і грамотах, що надходили з царської канцелярії або їх надсилали туди московські воеводи, постійним застається старе написання – *Русія*.

Вперше у листі до Олексія Михайловича від 8 січня 1654 року гетьман вживає його нову титулятуру, величаючи царем і великим князем „*всея Великия и Малыя Русії самодержцем*”. Натомість московський цар спершу „не помітив” цього нововведення гетьмана і далі підписав офіційні документи як „*государь всея Руси*”. Отож зазначені відокремлені хороніми *Мала і Велика Росія (Русь)* як термінологічний вияв киевоцентричної концепції мислення провідників Козацької Держави з часом перетворився у пряме прочитання цих хоронімів і логічне політичне поглинення „*Великою Малою*”. Так, здавалося б, креативно-політична роль термінів зіграла цілком деструктивний характер в українській історії.

Характерно, що в канцелярії **Івана Виговського** наскрізним політонімом нашої держави та етноатрибутивом виступають лише найдавніші самоідентифікаційні назви: „*стародавня Русь*” („*starożytna Ruś*”), „*мова руського народу*” („*język narodu ruskiego*”), „*князя руського*” („*w. xcia littgo, ruskiego*”) та ін. [УУГ, с. 33–46]. Лише раз ужито хоронім *Україна* [УУГ, с. 65].

Для канцелярії **Дмитра Дорошенка** характерне традиційне вживання етноатрибутива *русский* у промовистих суспільно-політичних, релігійних та національно-державницьких контекстах: „*полского и р;ского народов*”, „*до церкви р;ского народ;*”; зрідка використано грецький варіант етноатрибутива *російський* [цит. за Крикун 1998, с. 205–208]. Не оминає гетьман і вживання хороніма *Україна*: „...*ограниченія Украйны в воеводствахъ...*”, „...*на Украйну никогда не должны бывати...*”, „...*отчину нашу Украйну до остатка спустошили...*” [УУГ, с. 386, 425, 426].

Із входженням України до Московського царства у титулятурі гетьманів та старшини з’являється номен *раб*, який, проте, жодного разу не використовує гетьман Мазепа, вживаючи соціально нейтральну титулятуру „*Иоан Мазепа, гетман, з войском Его Царского Пресв.:тлого Величества Запорожским*” [ДМ, с. 14–23, 28, 47–77].

Характерно співвідноситься вживання хороніма *Україна* в документах, що вийшли з-під руки Мазепа (понад 20 разів „*чтоб малороссійскую Украйну к совершенной в.:рности к Царскому Величеству привести*” [ДМ с. 269]) – і понад 70 разів у документації доби Мазепа, що засвідчує прогресивну тенденцію поширення цього терміна: „*обнявши в свою державу Украйну*”, „*Украйна, отчизна наша*”, „*милой отчизны Украйны нашей*”, „*Москва мает у кр.:пкую роботу взятии всю малороссійскую Украйну*” [ДМ с. 297, 337, 344, 382], „*въ свою державу Украйну*” [УМ I, 565], „*до успокоения войны на Украйне*” [УМ II, с. 447].

Закономірними, але ще не частотними є словотвірні похідники від аналізованого хороніма *украинский*, рідше *украинный*, *украинные*: „*всего народу Украинского*”, „...*волность украинскую*”, „*гетманов украинских*” [ДМ, с. 266, 269, 378,], „*в украиних город.:х*” [УМ I, с. 55], „*и народу Малоросііского Украинского обявити подданство и благодарение его царскому пресв.:тлому величеству...*” [УМ II, с. 480]. Натомість запроваджений до вжитку у другій чверті XVII ст. термін *малороссійський* у документах доби Мазепа стає типовим. На цьому тлі вже зрідка вживаним є історичний хоронім *Русь* та його похідник *руський*, як це, зокрема, було в документації гетьмана Івана Виговського. Його використано лише у назві Галичини: „*Руского воеводства и земли Львовской часть*” [ДМ, с. 219].

Напевне, в жодній іншій пам’ятці української мови немає такої концентрації термінології, що стосується державного ладу та адміністративного устрою Гетьманату, як у „Конституції” Пилипа Орлика, проте її базовим когнітивним терміном є термінолексема *конституція*, хоча вжита лише у власній назві латинськомовного варіанту. Тодішня руськомовна практика підтверджує вживання цього терміна у значенні будь-якого закону, декрету, постанови уряду та ухвали, що відповідає термінам руськомовного варіанту пам’ятки „*договори и постановленя*”. Проте змістова наповненість документа у царині виписаних правових принципів українського державотворення сповна вмотивовує вживання терміна *конституція* у сучасному значенні.

Серед провідних історичних термінів – *природне право*, у лексико-семантичне поле якого, як відомо, входила і руська мова. У наступних політичних трактатах, писаних французькою мовою, Пилип Орлик використовує синонімічні терміни *природне право*, *справедливість та право*, *право*

людське й природне, стародавнє право, якими освячує неминучу боротьбу нації у досягненні свободи. Найвищий руський ідеал того часу висловлений у стрижневому понятті тодішньої правосвідомості „ц.:лости **правъ и вольностей** своихъ боронити”, що визначено самим Богом та природою. Автор цю знакову словосполуку з базовими іменниками „права та вольности” вживає 16 разів [УМ II, с. 635–447; ДП, с. 19–97; ПК, с. 77–117].

Використання відповідної ономастичної лексики, зокрема: політонімів *козацька нація, народ руський, християнська нація*, хоронімів *Мала Росія, Україна*, етноатрибутивів *малоросійський* засвідчує яскраво виражену патріотичну спрямованість пам’ятки.

Б) Основи мовного теоретизування як свідчення рівня мовної свідомості та її впливу на процеси націєтворення. У лінгво-теоретичному контексті віховими є характерні для того часу розмисли Богдана Хмельницького про божественний дар мови для людини (дано „уста на глаголаніє”) та загальносвітове розуміння цього, і то більше – це дар для цілої нації як знак свободи, що у політичній боротьбі є предметом розбрату і ціллю для знищення з боку іншої нації-загарбниці, у тодішньому випадкові – Польщі. Лише мілітарна зброя здатна зупинити цю війну на полі духу, що активно звершує українське козацтво [Ак. ЗР 1853, т. V, с. 80]. На важливість такого трактування вказує поміщений саме цей мовний пасаж від гетьмана в унікальній історіографічній пам’ятці „Історія русів”: „Поляки [...] вже все забрали у нас: честь, права, власність, і саму свободу розмови і віросповідання нашого” [...] „Який то незносний тягар і вуст замикання поневаж милість Божя всемогутня благословила і помогла нам зброєю нашою воєнною одсікти і відімкнути, звитягою уславленою в двох вищеречених перемогах над Поляками, супостатами нашими” [Р, с. 104, 113].

Із документів руського посольства від Богдана Хмельницького до Швеції у 1556–1557 роках [5, с. 30] уперше черпаємо ще одне теоретичне трактування духотворчої і державотворчої ролі мови, її детермінованого зв’язку між етносом та державою, зокрема ототожнення території України з грецькою вірою та мовою (всупереч належності її території до різних держав – позаяк реальною (чи БОЖОЮ !!!) є цілісність саме в мові та вірі. Ця думка, як ми вже зазначали, згодом набере свого розлогого формулювання у найвищому злеті політичної стратегії XVII ст. авторства Юрія Немирича – у Гадяцькому трактаті 1658 року [Ак. ЮЗР 1871, ч. I, т. IV, с. 142], а відтак у переговорних статтях Петра Дорошенка з Польщею 1670 року (ст. 1) [УУГ, с. 383]. Зазначені міркування переконливо руйнують поширене трактування мови у ранньомодерному часі як начебто вторинного чинника в українському націєтворенні.

Важливість і першорядність руської мови у суспільному бутті русинів впливає з поширеного на ту пору звичаєвого поняття-терміна *прироженого языка* (рідної мови) – безумовного стрижня тодішньої правової і мовної свідомості. Апелювання до цього терміна як основної мотивації використання руської мови типове у різностильових пам’ятках того часу: від передмови до „Руської Біблії” Франциска Скорини 1517 року („...своему природженому рускому языку” [цит. за 2, с. 429]), петиції київського сеймика 1570 року до польського короля („своего природженого руского...” [цит. за 1, с. 43]), у вимозі запорозьких послів 1660 року до короля („природнымъ нашимъ языкомъ...” [Ак. ЮЗР 1867, т. V, с. 12]), у Дорошенковій інструкції послам на Варшавський сейм 1669 р. („нашимъ природжонымъ диалектомъ” [Ак. ЮЗР 1877, т. IX, с. 197]), а також у його Корсунських статтях, адресованих турецькому султанові (1669 р.) („народъ рускій не в.:сть иного языка кром.: природного” [УУГ, с. 381]), у праці Львівського єпископа Йосипа Шумлянського „Метрика” (1687 р.) („не Словенскимъ языкомъ, але нашимъ природжонымъ Рóсійскимъ диалектомъ” [Ак. ЗР 1853, т. V, с. 197]) аж до передмови поетичної збірки „Млеко” (1691 р.) Івана Величковського („природнимъ їхъ языкомъ” [УЛ XVII, с. 322]). Наголос на *рідній мові* здебільшого підсилено присвійними займенниками *свій, наш*, кульмінацію чого спостерігаємо у передмові підканцлера ВКЛ Лева Сапеги до Литовського Статуту 1588 року, де він з особливою гордістю стверджує, що руський народ має юридичну пам’ятку, писану своєю, а не чужою мовою: „А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые **не обчымъ** („чужим” – І. Ф.) **якимъ языкомъ, але своимъ власнымъ** права списанные маем...” [Ст. 1588, кн. 1, т. III, с. 336]. Суголосні з мовними міркуваннями державного діяча Лева Сапеги думки про мову знакового поета доби Бароко Івана Величковського, який замислив „*лїтуки поетицькїї руськимъ языкомъ виразити, не з якого языка на руській онїї переводячи, але власною працею моєю на подобенство інороднихъ составляючи, а нікоторїї і ціле руськїї способи винайдуючи, которїї і иншими языкомъ ані ся могутъ виразити*” [УЛ XVII, с. 322].

Серед практичних лінгвальних теоретизувань особливо популярними були етимологічні розвідки, що зазвичай мали мітологічний характер, спрямований на підтвердження панівних ідеологем. Серед політичних діячів лише Пилип Орлик вдався до цього мовного прийому, зокрема – мітологічного етимологізування історизма *козаки*, що начебто походить від етноніма *хозари* з метою осягнути та засвідчити величне історичне призначення козацтва: „*такъ и народъ валечный стародавний козацкій пре(ж)де сего именованый коза(р)ский, перишь прево(з)несль былъ славою несмертелною...*” [УМ, II, с. 635; ПК, с. 79].

Отож маємо показові історичні приклади для наслідування у правових та ментальних вимірах рецепції руської (української) мови у панівній еліті як невід’ємного чинника творення етносу–нації та держави у передмодерний та новітній час. Це дослідження спростовує політичні стереотипи про начебто відсутність на ту пору сформованої мовно-етнічної свідомості наших великих предків.

Література

1. Грушевський Михайло. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці / Михайло Грушевський. – Київ – Львів, 1912. – 243 с.
2. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. V. Кн. 1 / Упоряд. та приміт. С. К. Росовецького / Михайло Грушевський. – К.: Либідь, 1995. – 256 с.
3. Дашкевич Ярослав. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. (Підсумки, джерела, методи дослідження) / Ярослав Дашкевич // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 65–74.
4. Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII ст.: питання соціально-економічної та політичної історії / М. Крикун. – Львів, 1998. – С. 189–214.
5. Січинський Володимир. Чужинці про Україну / Володимир Січинський. – Львів: Світ, 1991. – 96 с.

Умовні позначення назв текстових джерел

Ак. ЗР 1853, т. V – Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – СПб., 1853. – Т. V. – 288 с.

Ак. ЮЗР 1867, т. V – Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб., 1867. – Т. V. – 335 с.

Ак. ЮЗР 1877, т. IX – Там само. – СПб., 1877. – Т. IX. – 988 с.

Арх. ЮЗР 1871, ч. I, т. IV – Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генерал-губернаторе. Постановленія дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ, въ Югозападной Россіи. – К., 1871. – Ч. I. – Т. IV. – 747 с.

ВУР II – Возз’єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах. – Москва: Вид-во: АН СРСР, 1953. – Т. 2. 1648–1651 роки. – 557 с.

ДБВ – Документи брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядн. Крикун М., Піддубняк О. Вступ М. Крикуна. – Львів: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 2008. – 1217 с.

ДМ – Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн.: С. О. Павленко. Відповід. ред. Ігор Ситий. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1144 с.

ДП – Договори і постанови. // Упорядник О. Алфьоров. – Наукове видання. – Київ: Темпора, 2010. – 152 с.

ДХ – Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упорядн. І. Крип’якевич, І. Бутич. – К.: Вид-во, АН УРСР, 1961. – 718 с.

ІР – Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.

ПК – „Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / [відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб]. – Львів: Світ, 2011. – 440 с. : факсиміле

ПНГ – Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядник М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. – Львів: МГКО „Документальна скарбниця Львова”; Львівський національний університет ім. І. Франка; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2000. – 576 с.

Ст. 1529 – Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. – Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.

Ст. 1566 – Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.

Ст. 1588, кн. 1, т. III – Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 1 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – 672 с.

УЛ XVII – Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упорядк., приміт. і вступ. стаття В. І. Крекотня; Ред. тому О. В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1987. – 608 с.

УМ I – Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упорядк. Іван Бутич. – Київ – Львів: НТШ, 2002. – Кн. 1. – 757 с.

УМ II – Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядк. Іван Бутич. – Київ – Львів: НТШ, 2006. – Ч. II. – 798 с.

УУГ – Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядк. Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. – Київ–Львів: НТШ у Львові, 2004. – 1085 с.

УСПД XVII – Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / Упор., прим. В. Шевчука. – К.: Дніпро, 2001. – Т. III. – Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. – 504 с.